

2816
U-43

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ

«Մարդը, որ կ'ուզէ համարանրինը
սեանի, պէ՛տք է համարանրին հաս-
տատ կննն իր մէջ: Պէ՛տք է, որ միտք
լինի մը սեռած ջուրին պէս զլայ»:
Յօդ. Ա., ԳԱՐՐԻԷՒ

Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ

Տպ. «Ա.Զ.ԳԱՅ» Պէյրուք

1938

9867

119

Բարեկամական յարգանքի գրական տուրք մե

Ն ո ռ զ ը ո ճ ւ ծ

ԱՐՈՒՆՏԱՏԱՏԻՈՒԷՆ ԵՆ ԽԱՆՆԱԿԱԹ ՄՕՐ ՄԸ
ՏԻԿԻՆՉԻՅԱՆՅԵ Կ ՊԱՆԱՆԻ

ՏԽՈՒՐ ՅԻՇՆԱՏԱԿԻՆ

85-82081

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Աշխարհի մէջ ամէն կողմակերպութիւն, ըլլալ կրօնական, քաղաքական, ընկերական թէ ընտանեկան, ենթակայ եղած են չարունակական փոփոխութիւններու: Անոնք, որ անընդունակ գտնուած են և անընդամար, գոհացում տալու ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն, բնականաբար հարկադրուեք են իրենց անդը թողուլ նոր կողմակերպութիւններու:

Եթէ թղթատենք տիեզերական պատմութիւնը, և պեղումներու յատուկ ուսումնասիրութիւնները, պիտի տեսնենք, թէ հիմնական նորութիւն գոյութիւն չ'ունի ո՛րէէ մարդի մէջ, փոփոխութիւններ կան միայն կամ բարեփոխումներ ժամանակի ըմբռնումներու և հաւտուածութիւններու համաձայն: Պատմութիւնը չի՛նուած է միւսում պետութիւններու, կրօններու, ընտանեկան և ընկերական կողմակերպութիւններու և անոնց ստեղծած քաղաքակրթութիւններու աւերակայտէն, կործանուած դասերու, խորտակուած թագերու, փլած ամառներու և խորաններու բեկորներէն: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իրենց ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն գոհացում տուին, և երբ տեսան, թէ իրենք այլ ևս անկարող են նոր պահանջներու յարմարելու, կամուրթէ ակամայ քաշուեցան սուպրէզէն, թողուլ ուր նոյնը

յղացումներու արգելիք նոր կազմակերպութիւններ, իրենց տեղը բռնեն :

Քրիստոնէութենէն շատ աւելի հին, բարձր ու փիւր սոփոյայական կրօններ ու քաղաքակրթութիւններ ծընած ու մեռած են ժամանակի չփուռնէն մաշուելով, թողով որ իրենց բեկորները գործածուին, իրբու ատղձ, նոր կառուցումներու համար։ Եւ մարդկութեան յառաջնադարութիւնը, քաղաքակրթութեան ճամբուն վրայ, միշտ վերելք մը չէ՛ եղած, և պէսպիսուած է յաճախ անկումներով ու ընկրկումներով։ Եւ պիտի կրնանք ըսել, թէ ո՛չ նոր կրօն գոյութիւն չունի աշխարհի մէջ, և ո՛չ ալ նոր քաղաքակրթութիւն։ Այսօր մեր թէևուք գոնուածները հիներուն կերպափոխումներն են միայն, յարգարուած ու կազմաւորուած, ժամանակի պէտքերուն և պահանջներուն համաձայն :

Քրիստոնէութիւնը, իբր մէկ աղանդը Մովսիսու կանոնութեան(*), ամբապնդուած յունական փիլիսոփաւ

(*) Քրիստոս կրօնք մը չէր որ կը քաղար, այլ բարոյական մը...։ Քաղաքական բարոյական նորութիւն մը չէր բոլորովին, այլ կասարեկաբար մը հին օրենքին, Յուսանոր արտիւն «գեղան բացատրութիւնը. «Քրիստոս կը սպաննէ, նոզին կ'ապրեցնէ»։ Այս մեկնութիւնը անհրաժեշտ էր նրեական չափազանցուած ծիսապատկան մտեալ տառն ոգեւորելու... համար։ ... Միայն հասկցան զիմքր Յիսուսի հակառակորդները, անոնք որ ծեպին ու գրին մարդին էին. զիմքր սխալ հասկցան նաեւ իր բարեկամները, որոնք պատրաստուած չէին իր ոգիին մեծութիւնը բարձրանելու։ Կարելի չէր արքեր աղիւնքի սպասել, քանի որ Քրիստոս, հակառակ իր յայտարարութեան և սկզբունքին, հարկադրուած էր հին սփիլիսոփայութեան չորս գիւնին։ (Տես, մեր «Պատմութիւն և եկեղեցի» 9. (Ս. Մանուկ, 15 սեպտ. 1920 թիւ 2349):

յութեան հեթանոս չաղտխով, ստեղծելով հանգերձ ուսուցիչներու և սաստուածաբաններու շարքին մէջ տալիս քաղաքակրթիւններ, իր ծագման օրերուն ունեցաւ անհայտ իր բարերար ազդեցութիւնը, իր ընկերութեան կան պատուէրներով, և մաքուր կեանքի իր յարաբերական տեսլականով, երբ հեթանոս աշխարհը իր հասնողի չափազանցութիւններով, և իր գեհնիկ յափրաւցումներով այդ մաքուր կեանքին, այդ յարաբերարար բարձր բարոյականին ստեղծումը անհրաժեշտ դարձուցած էր :

Բայց Քրիստոնէութեան բարոյականին և անոր ստեղծելիք քաղաքակրթութեան հիմերը չափազանց խախտու էին, պատիժի ու վարձքի այն կրթութեամբ, զոր փոխ առած էր չիջած կրօններէ։ Բարոյական մը, որ կը հիմնուէր պատիժի ու վարձքի հիման վրայ, չէր կրնար սիրոյ բարոյական մը ըլլալ, այլ կեղծաւոր բարոյական մը։ Քրիստոնէութիւնը, որ իբր կրօն չէր կրնար գերութիւնը ընջել, և գերիներուն կը հրամայէր հնազանդի իրենց տէրերուն, որ խոնարհութեան պատարուակի տակ կը հրամայէր հանդուրժել նախապիքի ու անկրթութեան, և մէկ երեւին ապաստան գործողին նոր գերիներու և արուհներու պատուէրը կուտար, կըրն ո՛չ պատուանդիք, ու արատութեան կրօն մը ըլլալ, բայց գիտով տարուած մարգերու կրօնը։ Եւ եթէ երեք դարեր հալածուեցաւ Հռովմէական կայսրութեան կողմէն, հալածուեցաւ անոր համար, որ ո՛չ միայն կը հակասէր պետութեան ազգային կրօնին, այլ և անոր բանակները կը քայքայէր գիւնուորական ծառայութեան դէմ իր քարոզած բնութարարութեամբ :

I

Այս տողերը կարգացուած պահուան, միաբերուած յնք ինքնաբերաբար պիտի ծագի սա հարցը, թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ հակադիւորական նկատուած և առար համար հարածուած կրօնք մը կրնայ յետոյ այդ արդ համար հարածուած պետութեան պաշտօնական միւսնոյն զինուորապաշտ պետութեան պաշտօնական կրօնը ըլլալ: Այս հարցումին կարծնալ պատասխանելու համար, անհրաժեշտ է պահ մը չեղ'լ մեր նիւթէն, սկզբունքի և դատունքերու մարդին մէջ, չրկու կողմերու ընդդրկած զիջողութեան աստիճանաչափը, և յաջորդական փոփոխութիւններու դասաւորումները տեսնելու համար: Այս խնդրոյն շուրջ լիակատար ուսում, նասիրութիւն մը չէ որ պիտի ընենք հոս, այլ պիտի ասնք խտացում մը միայն, օգտուելով կարգ մը հեղինակաւոր մարդոց ուսումնասիրութիւններէն, և Albert Bayetի «Les Religions de salut et le Christianisme dans l'Empire Romain քանախառութիւն(1932 Մայիս 10):

Յայտնի է, թէ սկսեալ Օգոստոս կայսեր օրերէն մանաւանդ, երբ սկիզբիցութիւնը, և անհաւատութիւնը սկսած էին ծայր տալ, կայսրութեան վարչական միութեան աստիճանները և ծէսերու, կրօնքի միջոցառական հաւատալիքներու և ծէսերու, կրօնքի միջոցառական հաւատալիքներու մէջ: Այս ձեռնարկին տառաթիւնը զրական արտայայտութիւնը եղաւ կայսրներու պաշտամունքը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ո'չ հողմէտապէս հայրենիքին պաշտամունքը, կայսեր անձի, մէջ խտացած, քանի որ հին կրօնը իր ոյժը կորսցուցած էր: Բայց այս նոր կրօնը չէր կրնար քոճացում տալ ա-

ուսմանութեան իտէալին ձգտող հոգիներու, և այս իտէպատճառով դատարարուած էր ուշ կամ կանուխ մեռնելու:

Կրօնքու փորձեց կիւրեղէի կրօնը, կամ Մետրօպօլիտանութիւնը (Metrocisme) հաղթեցացընել և գահիկա ընել պարտաւորի կրօնը կայսրութեան: Կրօնքուսի այս ծրագիրը դատարարուած էր վիճելու, ո'չ միայն անոր համար որ Մետրօպօլիտանութեան ծագումը փոխաբան էր, հետեւաբար և արձամարելի, այլ և անոր համար, որ այդ կրօնքին մէջ ներմիացումը (enchisme) մէկն էր դիւստոր հրահանգութիւններէն: Հաղթանակներու անձնականութեան հետ չէր կրնար միասին քախել այդ ըմբռնումը:

Աւերելիանա ձեռնարկեց կիւրեղէի ձախողած կրօնքին տեղ դնել Միթրաի պաշտամունքը, աշխատելով, որ արեգահային այդ աստուածը (Sol Invictus) ըլլայ կայսրութեան, ու յետոյ բոլոր արեգեղբի աստուածքը: Անոր անունին ասմարներ կանգնուեցան, Բայց Միթրօպօլիտանութիւնը ալ յաջողելու յոյս չէր ներշնչեր: Անոր կը պակսէր մենատիրական արտաքսիչ ոգին: Մետրօպօլիտանութիւն և Միթրօպօլիտանութիւն ներդրում կրօններ էին, և խրատում չ'ունէին ուրիշ կրօններէ: Այդ ներդրումութիւնը արդելք պիտի ըլլար պետական պարտադրում մը, կարենալ կայսրութեան պաշտօնական կրօնքը ըլլալու համար:

Դիոկղիտիանոս, հիմնուած, Միթրօպօլիտանութեան սկզբունքներու վրայ, ուղից կայսրներու աստուածութիւնը օրինականացընել, արեւելեան վեհապետական քմբռնումով:

Կայսրներու կրօնափոխութեան այս ձեռնարկի ընթացքին, աստղին օրէն իսկ հաւանաբար խորհած պէտք է ըլլան նաև Քրիստոնէութեան մասին: Բայց այս նոր կրօնքին հանդէպ մեծ էր հաղթանակներու հակակրան-

կամ համանմանութիւնը կայրութեան պղտպան ծոփ-
 դուրդներու միտքին մէջ ճամբայ մը բացած էր ար-
 դէն ընդունելու Բրիտանիայի թիւերը, անուններու փո-
 փոխումով մը միտայն:

Այդ օրերուն Հռովմէական կայրութիւնը ներքե-
 նապէս քայքայուածէ անաշնորդուած էր: Հինգ կայսրներ
 երեսնց մէջ բաժնած էին պետութիւնը: Նախ, այդ հինգ
 կայսրներէն երեքը, կալէր, կոստանդիանոս և Լիկիոնոս
 համախորհուրդ զարկեցուցին քրիստոնեաներու դէմ
 հարձանքը, հակառակ Մաքսէնի և Մաքսիմիանոս կարե-
 դուհներուն(*): Բայց որպէս զի կոստանդիանոս կարե-
 նար իր քաղաքական ծրագրերուն համար օգտու-
 գործել Բրիտանիայի «կատարի»: աններողութիւ-
 նը, պէտք էր համախորհուրդի կողմէն կողմէն ըլլալիք
 կրնար ըլլալ միայն Բրիտանիայի կողմէն ըլլալիք:

(*) Կոստանդիանոս երբ 312ին Մանսիս յարկու-
 ճանար Հռովմի վրայ բայց, ո՛չ միայն վասնցաւ իր
 50 հազարեց բանակին, այլ մեղակցութեանը վրայ քր-
 իստոնեաներուն, որոնք խոստացած էին, գաղտնապէս, հա-
 դախ զուռները բանալ իր առջեւ, որովհետեւ Կոստանդի-
 անոս մէկն էր այն երեք կայսրներէն, որոնք որոշեցին զայ-
 ղեցրնել Բրիտանիան հալածանք: Եւ Հռովմի երկա-
 տնեաներու գործելիք պետական դաւանանքեան ի վարձ,
 Կոստանդիանոս նոր հրովարտելով մը նոր՝ ազատութիւն-
 ներ՝ տուաւ Բրիտանիաներուն, եւ անոնց վերադարձուց լե-
 կեցական գրաւուած կայսրածները: Հռովմական առ-
 խարհը երկուսի բաժնուած էր, հեթանոս եւ քրիստոնե-
 ներ: 323-ի պատերազմին, Կոստանդիանոս կործնեցաւ քր-
 իստոնեաներուն, իսկ Լիկիանոս ներանմաներու վրայ: Եւ-
 կու կրօններուն պայքարն էր, որ կը մղուէր Պոլսոյ դրա-
 ներուն առջեւ:

քը, ո՛չ միայն անոր համար, որ երեսնք հակառակակա-
 ն էին, ո՛չ միայն անոր համար, որ Յայնուութեան գրքին
 քրիստոնեայ հրդեհակը «Անձ Պոռնիկ» անունով որոս-
 կած էր Հռովմը, այլ և անոր համար, որ Բրիտանիայու-
 թիւերը իր մէջ կը մարմնացնէր «կատարի մեկուտա-
 կանութիւն exclusive» մը, յուշադրականութեան ծոփ-
 անագած, որ կը հարկադրէ Բրիտանիայի կողմէն մեկ
 տեղ և արհամարհել կայսերական երկիրներու մէջ պաշ-
 տուած բոլոր միւս աստուածները: Ասոր վրայ աւել-
 ցուցէք նաև նոր կրօնքին նախազնուորականութիւնը,
 և այն ատեն դիւրին կ'ըլլայ հասկնալ Բրիտանիայու-
 թիւան դէմ մղուած պետական հալածանքին դրդապատ-
 ճանները:

Կոստանդիանոս, զոր Գիովղիտիանոս արտաքսած
 էր իր ճօր կոստանդիայի գահաժառանգութենէն, և որ
 իբր բախտախնդիր մը ինքզինքը կայսր հռչակեց (23
 Յուլիս 306), ուղեց օգտուել իր նախորդներու վարձա-
 տութենէն: Եւ այս առիթով ինք քարձաւ դէպի Բրիտ-
 անիայի կողմը, ինք, որ այլ եւս յարաբերութիւն
 պիտի չ'ունենար «Մեծ Պոնտիկ»ին, Հռովմի հետ: Իրեն
 համար մեծ տարբերութիւն մը չկար երեք կրօններ-
 րուն միջև (Մեթրոպոլիտանութիւն, Միթրոպոլիտանութիւն,
 Բրիտանիայութիւն), ո՛չ դաւանանքի, ո՛չ ծէսի, ո՛չ խոր-
 հուրդներու: Կիւրեղէ կոյս—մայրն է. Մարիամ նմա-
 նապէ՛ս. մէկուն գաւառը Ատտիս, Հռովմն է, և միւ-
 սինը Յիսուս, Բարի—Հովիւր: Երկուքին ալ գաւառներ-
 րը չարչարուած են ու մահացուած: Միթրոպոլիտանութիւն
 մէջ բոլորած ԲԱՆՆ է, ԼՈՂՈՍՈՒ, ինչպէս Յովհաննէսի
 Յիսուսը, սա տարբերութեամբ միայն, որ մէկը Յուլի-
 է (Միթրոպ) և միւսը Գաւառ: Առաքելութեան հրա-
 հանգները նոյնն են երեք կրօններուն մէջ ալ: Սուր-
 հուրդները (միլլաութիւն, դրոյժ, օծում, հարգողու-
 թիւն) նոյնն են երեքին համար ալ: Այս նոյնութիւնը

պետականօրէն Քրիստոնէութեան Գանձուկը Յուլի կը
փոխուէր վիճուորականութեան սկզբունքին որպէսզու-
մով ։

Այս համառոտ ամփոփումէն դիւրին է տեսնել, թէ
ինչու և ինչպէս Քրիստոնէութիւնը եղաւ կրօնքը
չուփշեական կայսրութեան, յետոյ ըլլալու համար մէ-
կը տիեզերական մեծ կրօններէն ։

II

Դաւանաբ մեր նիւթին ։

Դարերու փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, թէ ուսի-
կանում (politic) բարոյական մը, որպիսի պետական
և բնկերական սոյթաբուններ ծնցուց մարդկութեան
մէջ ։ Երէկի և այսօրուան արիննարբու և անբարոյս-
կան քաղաքակրթութիւնը բնական և անխուսափելի
հետեւանքն է գերինելու յատուկ այդ սխալ բարոյա-
կանին, քանի որ այսօրուան պետութիւններու և ան-
հասնելու հոգեբանութեան խորը մեռած են վարձքի
ու պատիժի, կամ դժոխքի ու արքայութեան անար-
կարին արմատները ։ Այսօր բոլորովին տարբեր են
մարդկութեան պահանջները. զգայի է նոր բարոյակա-
նի մը պէտքը, բարոյականի մը, որ աւելի առողջ, ա-
ւելի բանավարական, աւելի մաքուր հիմերու վրայ
գրուած ըլլայ ։ Անչուչա պիտի գայ օրը, երբ մարդ-
կութիւնը, ձերբազատուած իր կրօնական և բնկերա-
կան նախապաշարումներէն, և յափացած ապրուած
քաղաքակրթութեան վատախարակ ազդեցութենէն,
իրեն համար պիտի ստեղծէ նոր բարոյական մը,
պիւթօի համոզումով, բարեքը բարեք եղած ըլլալուն
համար սիրելու, և չարեքէն չարեք եղած ըլլալուն
համար խուսափելու անպարտապէր բարոյականին կը-

դիջումներով ։ Եւ նորակազմ եկեղեցին ընդատալ զնոց
իրմէ պահանջուած գիշումներուն ։ Նախ սխալ հրեա-
ներուն գէ՛մ մաքառել, իրմէ հեռացընելու համար սե-
մական ծագումի մեղադրանք. կը մնար հրեաժողի հա-
կաղիճուորական սկզբունքներէն, և անա 314ին Ազիի
մէջ դուժարուած քրիստոնէական ժողովը սա կարուկ
որոշումը տուաւ. «Եղբոր անոնց համար, որոնք խաղա-
ղութեան ասն իննց զիններ մեկի կը բողոս, որո-
նում է որ անոնք հարգութեան գրկուին»։ Այս որոշու-
մով կը քանդուէր պատուարը, որ Քրիստոնէութիւնը
նոս վայրկեանը հասած համարեց բնդունելու և օգ-
տագործելու նոր կրօնքը, պետականացնելու գայն և
ատով իսկ ըլլալու անոր կայար քահանայապետը (*) ։
Կուսանդիանա կրնար այլ ևս իր երէկի Միջրկա-
նութիւնը փոխանակել Քրիստոնէութեամբ, քանի որ

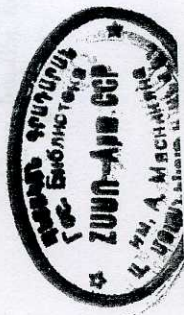
(*)Վարժէ մէջ բերի նա Հեքանուտրեան վրայ Քր-
իստոնէութեան ստած յաղթանակի մասին Էմբրսէի ըմ-
բրնումի. «Մենք կը փառաբանենք Քրիստոնէութեան յաղ-
թանակը Հեքանուտրեան վրայ, իբր հոգիին յաղթանակը
զգայաբանաց վրայ. բայց Հեքանուտրիւնն է որ կը պան-
ուրսի եկեղեցիի համագոծեսին թալ ։ Հեքանուտրիւնը հա-
ւասարութեան եղում միայն բրած է, եւ խաչն առած,
բայց դեռ Հեքանուտրիւնն է, որ կ'իշխէ միլիոնաւոր ճայ-
ներով նեաւրիս մարդեու վրայ. ինն է որ իր ձեռքին մէջ
ունի դրամը, ծախսողը ինն է. յաշիսներ հաւասար-
վուներ կը նեանակէ, եւ կը հալածէ նեաւրիս հաւասար-
եալը...»։ Կ'ընդունի, թէ բարբառո դարերն են, որ անըր-
րածես նկատած են Յիսուսը նեղիայացնել նրաբական ձե-
րի թալ, եւ հաւասարած՝ անոր արժանիքն վրայ բան մը
աւելցուցած ըլլալ, զանի բազաւոր անուանելով եւ յետոյ
աստուած բնելով զանի ։

դիտել կուտայ Albert Bayel, Քրիստոնէութիւնն ալ, որ քիչեակ անութեան նման կրկին ձեւեր ստացու։ «Կայ գիտնականն և փրկութեամբական ձեւ մը, զոր ձեւաւորեցին պիւթագործներն ու պրատնականները, և ժողովրդական ձեւ մը, բժժանքներու, հուսալիցի, և մարդը չարիքին ու դժոխքին դէմ պաշտպանող նուրբական առարկաներու կանոնաւոր վաճառականութիւնն մը» :

III

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայ Ազգ. Եկեղեցիէ մասին, բանք, թէ Քրիստոնէական կրօնն ու բարոյականը ուղիղ չէին կրնար համեմատիլ կամ պատշաճ ձիւ Հայ ազգի ազգագրական, աշխարհագրական և քաղաքական պահանջներուն։ Ժողովուրդ մը, որ հարկադրուած էր ապրիլ թշնամիներու խիտ ցանցի մը մէջ, որ կը դանուէր մեծ արշաւանքներու փառազիլի խաչատրան կէտին վրայ, ինքնապահպանումի իբր միջոց պէտք ունէր կեանքի գոտեմարտին համար կամ քերքը ջրդեղող կրօնքի մը և քաղաքակրթութեան մը, բայց ո՛չ հրամցուած անիրաւութիւն մը անարտունջ կրել հրամայող գերիներու կրօնքի մը։ Այս իրողութիւնը անհերքելի պիտի ննայ բոլոր անոնց համար, որոնք անոնց կրօնական կանխակալ կարծիքի, առանց դաւանական նախապաշարունակներու պիտի յօժարէին լրջօրէն ուսումնասիրել սասն և եօթը պարտմեր Քրիստոնէական քաղաքական կեանքի բոլոր փուլերը, բոլոր դրուողները իրենց խորքին մէջ։

Ե. դարու մեր ազգային զեկավարները, մասամբ դարձանելու համար Քրիստոնէութեան պատճառաւ չարիքը, և փրկելու համար Հայ ազգը, ուրիշ քրիստոնէայ ազգերու հետ ձուլումի և Մազդէականութեան վտանգէն, ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ կազմութեան

րօնքը(*) : Եւ այդպիսի մաքուր բարոյականի մը ծընունդն ու գոյութիւնը կախուսն ունի դժոխքի և առկայութեան չանագործումի առարկայ դարձած վարդապետութեան հիմնական ջնջումէն :

Քրիստոնէութիւնը բարոյականի իր այս բնութեամբ, վարձքի ու պատիժի իր այս հրամանակարարութիւնով նորութիւն մը չէր որ ստեղծեց : Դժոխքի ու դրախտի այդ բնութեամբ հասարակաց էր բոլոր «Փրկութեան կրօններուն», որոնք Քրիստոնէութիւնը կանխեցին, և որոնք ծագումն առին հողային (agrare) կրօններէն, և որոնք մագումանքով Քրիստոնէութիւնը հանդիստութիւններ ունի որ քիչեակ անութեան, և օգնութեամբ մաքրագործումի հրահանգութիւններու մասին : Եւ այս պատճառով էր անշուշտ, որ ինչպէս

(*) Այս հանդուար սիեզերական հանգամանք սասցած է այսօր, և այդ բարոյական կրօնին նիւնտարութիւնը բազմաճիւղ է բոլոր անկաշխանդ, ուղիղաց եւ ձեռնարկաւ հոգիներուն, որոնց խոր կրօնքին հուր կայ : «Պիտի սեղծուի նոր եկեղեցի մը, նիւնտում բարոյական գիտութեան վրայ, կ'ըսէ Էմբրան. նախ ցուր եւ մեղի, պիտի ըլլայ յար եւ նմանը մտաւրին մեջ եղող մանուկին անպիտի ըլլայ պիտեպրան եւ բուսբանութիւնը բարոյական Օրենքին, եկեղեցին ապագայի մարդեան, առանց բարձրարժեքի, առանց աստիքի, առանց աւագաբողի, բայց պիտի ունենայ երկնքն ու երկիր իբրեւ աստված եւ հնարքներ, գիտութիւնը՝ զարդարումի եւ խորհրդանշանի նման. պիտի չ'ուսանայ միացրելու գեղեցիկութիւնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը, բանաստեղծութիւնը» : Եւ այս ամենը անոր համար, որպէս զի մարդ մերթապասուի հաւատական կեանքի մը ազդեցութեանն և կարենայ, ուղիղ համբուրն մեջ միտ մեկայ փայլել, իբրեւ կասարեալ անհետ» :

85-82 281

հանձարեղ ծրագիրը մշակեցին ու գործադրեցին: Այդ ազգայնացումը տեղի ունեցաւ 447ին Շահապիվանի ժողովով: Հաւանաբար այդ ժողովը գումարուած է նաև լատարի տօնին. որովհետեւ թագաւոր և կաթողիկոս, իշխաններ ու եպիսկոպոսներ տօներու առթիւ տեսակ մը ուխտաճացութիւններ կը կատարէին, օրինակ, նաւատարիկն Շահապիվան, Ս. Կարապետի տօնին, Մուշ, և այդ ուխտաւորական հաւաքովքը տեսակ մը ազգային խառն ժողովի հանգամանք կը ստանար, ուր կարեւոր որոշումներ կը տրուէին ազգային կեանքի ու գործերու համար: Շահապիվանի ժողովի օրերուն Հայաստան քաղաքական ծանր տագնապ մը կ'ապրէր: Պարսիկ կառավարութիւնը մեր ազգի ճակատագրին հետ կը խաղար: Առաջին անգամն ըլլալով Շահապիվանի ժողովը խիստ և տրակնական կանոններ կը հաստատէ ազգային կեանքի վերաբերմամբ, ջրբեղելու համար անոր բարոյական կոյովը, և հայ եկեղեցին կ'ազգայնացընէ, իբր քաղաքական գործունէութեան կեդրոն, երբ Հայ թագաւորութիւնը ջնջուած էր, և երկիրը կը կառավարուէր Մարզպաններով: Այդ օրէն Հայ եկեղեցիի պետը կերպով մը եր կրօնական իշխանագետութեան մէջ կը ձուլէր քաղաքական իշխանութեան ստորագիւծները: Հայ կաթողիկոսները կը կոչուէին «Կաթողիկոս Հայոց» կամ «Հայոց Մեծաց», մինչև ժ. գարու վերջ, երբ թալիկ կաթողիկոս (972—992) առաջին անգամ գործածեց «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը, որ ընդհանրացաւ Կիլիկիոյ Կիրակոս կաթողիկոսի կողմէ 1243—1246 թուականին Մայ ժողովի որոշումներու յայտարարութենէ յետոյ մինչև մեր օրերը:

Այս ազգայնացումով փորձը, սակայն, իրմէ յուսացուածին չափ արդիւնք չը տուաւ. ընդհակառակն, մեր հարեւան կրակապաշտ, և յետոյ իսլամ հակառա-

կորներու վրայ աւելցուց նոր թշնամիներ, Բիզանիոյ Յոյն Օրթոտոքսութիւնը, և Հռովմի կաթողիկոսութիւնը:

Մենք սովորութիւն ունինք ըսելու, թէ մեր ազգային եկեղեցին է եղած, որ մեզ փրկած է ձուլում-նորէ և ազգայնական փճացումէ: Մասամբ միայն ճշմարիտ է այս դատաստանը: Հայ գաղութները ալգայնանալէս և կրօնապէս կորուած են քրիստոնեայ երկիրներու մէջ, ուր բարձր ու դաւանանքի, նիստ ու կացի, ընկերակիան և ընտանեկան յարաբերութիւններու համանմանութիւն մը գտած են, իրենց կեանքին ու նոր միջավայրի պայմաններուն միջեւ: Եթէ բնաշխարհի մէջ Հայ եկեղեցին պահպանեց հայ ազգ. գոյութիւնը, պատճառը սա է, որ եկեղեցին անհասանելի էր հոգիին մէջ առելութիւն սերմանեց իր կողքին իր գոյութիւնը պարտադրող և զինքը հարստանարող Իսլամութեան խորհրդանիշ նամիլին դէմ, և այդ առեւտրական ոգին էր, որ հայ անհատը աւելի մօտ բերաւ իր եկեղեցիին, և անոր աւանդութիւններուն (*): Այս էր գտնէ Մ. Մամուրեանի և ուրիշներու կարծիքը, այս է եղած նաեւ իմ համոզումս: Գաղութներու մէջ Հայ ազգն ու եկեղեցին ձուլուեցան, որովհետեւ իրենց կողքին կը պակսէր իրենց առելութիւնը հրահրող նամիլն:

Այսպէս ըլլալով հանդերձ, պէտք է ընդունինք, թէ երբ մեր ազգային քաղաքական անկախութեան հետ կրօնացուցեց մեր ազգային գոյութիւնը ապահովող ազն միջոց, մեր ձեռք մնաց ամէն կողմէ հաւանուած մեր Ազգ. եկեղեցին: Մենք անոր կառչած մնացինք, իբրև մեր փրկութեան լատարքը, իբրև միջնաբերդը մեր ազգային գոյութեան պաշտարին,

(*) Տես «ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» Բ. (Ա. Մամուլ. թիւ 2336, 1920 Մարտ. 1):

զանի նկատելով ո՛չ միայն իբր կրօնական զգացումս ներու ներշնչարան մը, այլ մանաւանդ, իբր մեր ազգային ինքնագոյութեան, մեր ազգային անսկզբութեան ներուն և յոյսերուն գանձարանը, մեր պատմութեան և լեզուին ննութեանց թանգարանը (*): Եւ ես այս համոզումով է որ կը մօտենամ մեր եկեղեցիին ու անոր գաղափարին, և անոր հետ կապ ունեցող բարեկարգութեան ծրագիրներուն:

Հայ Ազգ. Եկեղեցին, իր փոյր հաստատութիւններու շարքին, չէր կրնար դերձ մնալ ժամանակի պահանջներու պարտադրութիւններէն: Եւ անոր Բարեկարգութեան պէտքը զգալի եղած էր դարերէ ի վեր: Քառասուն տարիներէ ի վեր չէ գաղղեցայ այդ պէտքը մտածանշեիէ Մամուլի էջերուն մէջ, նոյն իսկ չֆայուելով, իմ եկեղեցականութեան օրերուն, անցնող և անցնաւոր կարգ մը հին եկեղեցականներու, և նոյն իսկ Պոլսոյ ժողովուրդին մէկ հատուածին կողմէ: Եւ ես վերջապէս եկած էի սա համազումին, թէ Հայ Ազգ. Եկեղեցիի բարեկարգութեան յապաղումի անուղղակի պատճառներէն մէկն է եղած հայ բողոքականութեան բաժանուածը հայ եկեղեցիէն, և դուրսէն

(*) Կրօնք իր խորին մէջ իսկ, այլ եւս մակերեսային բնոյթ մը առած է մարդրու գիտացութեան շրջանակին մէջ: Խորունկ համոզումը նրաձեւ տուած է անոր: Եւ եկեղեցականները կրճան վկայել այս մասին, երբ արդար ուղղամտութեամբ ճննեն ինքզինքնին, եւ արտայայտին նեմարիտ ու պարկեւ կերպով: Միտքականութիւնը կրօնին յարկաւոր է. մարդկային գիտացութիւնը այսօր նրաձեւ տուած է միտքական գոգացումը միտքի կրօնին, պանելով իր մէջ կրօնական գոգացումը միտքի, անկախ եւ անգուս կրօնական դաւանանքէ եւ ձեւերէ:

անոր բանաձեւած պահանջը հայ ազգ. եկեղեցիի բարեկարգութեան: Հայ ժողովուրդը ատելութիւն և խորշում միայն ունեցած է դուրսէն եկած թեւադրութիւններու և պահանջներու վերաբերմամբ, և դանձաբնկատած է թշնամական: Այդ համոզումը ինքնին բանաւոր էր անոր, կատշած մնալու իր հին սովորութիւններուն, ծէսերուն, արարողութիւններուն, դասանանքին, գիտնալով հանդերձ, թէ անանք ժամանակավրէջանք էին: Հիմա խնդիրը կը տարբերի, երբ բարեկարգութեան հարցը մէջլանել կը դրուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմէն: Ժամանակն է, որ այդ հարցին մօտենանք լրջօրէն, և անոր դորձադրութեան ձեւարկենք կարեւոր եղածին չափ շուտ (*):

Մ. ՍԵՐՈՅՆԱՆ

30 Մեպ. 1937, Ալեյ

(*) Մեր այս ուսումնասիրութեան աստիճան պատշաճ էիմ կարողիքսական կրօնական ամիսներ ասաց, Ամերիկայէն արցաւ հայու մը կողմէ եղած խնդրանքի մը վրայ: Եւ երբ այս ասուայ Սեպտեմբերին մեր ձեռքն հասաւ վեր, կարողիքս 1 Յոգոս. կոնգրէսը եւ անոր ընկերակցող «Չեկուցումը», հարկադրուեցանք մեր նկարագրը յաստատել Չեկուցումի որդեգրած ուղղութեան եւ ծրագրին վրայ:

Ա.

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԲԸ

Երկար տարիներու և դարերու վարանուններէ յետոյ, առաջին անգամն է, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը հարկադրուի կրօնական և աշխարհական մը տաւորականներու ուշադրութեանը յանձնել Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Բարեկարգութեան կենտրոնական հարցը, իր Օգոստոս 1 թուակիր և 417 համար կոնգրակով, անոր կցելով ուսասնայ հոգեւորականութեան 1923ի համապարտէն ծնած «Հայոց Եկեղեցու Բարեկարգութեան կոմիտէի» կողմէն պատրաստուած Զեմիթերուն:

Եւ առաջին անգամն է, որ Հայ Եկեղեց. Բարեկարգութեան հարցը գրեթէ իր յարաբերական ամբողջութեամբ սեղանի վրայ կը դրուի, և նիւթ կը դառնայ լուրջ ուսումնասիրութեան մը: Գծերէ և յարաբերական կ'ըսենք, որովհետեւ պատշաճաբար Զեմիթերուն մէջէն բարձրակից գուրու ձգուած է Եկեղեցիի դաւանականը և հաւատքի մասը, և այս գանցաւորութիւնը համապատասխան չէ Հայրապետական կոնգրակի բովանդակութեան, քանի որ վեհ. Հայրապետը կ'ընդունի, թէ կենդանի եկեղեցին, այսինքն հաւատացեալներու բազմութիւնը ինքն է որ «զպիսս իւր եւ վկաներու բազմութիւնը ինքն է որ «զպիսս իւր եւ վկաներու խմային հաւատոյ, ինքնին գիտէ եւ ստորին» իր անդամներու հաւանութեամբ: Այս հիման վրայ անհրաժեշտ էր, որ հաւատքի դաւանական մասը իր պատշաճ տեղը ունենար Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Բարեկար-

անհաւասարօրէն տիմաթիւք կը մնան»։ Ազգազարկան խմբաւորումներ կան որոնք աստուածաբան ճնամ են. բարեբախտաբար մեր ազգազարկան միջավայրը և մեր ցեղային հոգեբանութիւնը մեզի խնայած է այդ չափերէն, և անոր համար է, որ եկեղեցին չուտ փակած է վարդապետական նրբութիւններու ցանկը, և ինչ որ ընդունած է տիեզերական կոչուած ժողովներէն գաւնոնք պահած է նախնական վիճակի մէջ, առանց աւնոց տալու մաթեմատիքական ճշգրտութիւն, խորհիլ գիացող հաւատացեալներուն թողլով անոնց մասին իրենց համոզումը կազմելու ազատութիւնը։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար Հայ Ազգ. եկեղեցին ամէնէն աւելի մտազգացած է ինքզինքը քրիստոնէութեան նախնական բունին. և ահա թէ ինչո՞ւ անկա աւելի յարմարութիւն ունի բարեփոխութեամբ, սրբազրուելու։ Հիմնուելով այս երազութեան վրայ, կը համարձակիմ բերել, թէ Յայանութիւնը (révelation) վերնապէս իր գործը չէ՛ աւարտած գեւ, գոնէ մեր մէջ։

Այնպէս որ Հայ Ազգ. եկեղեցին պաշտօնապէս իւրացուցած ըլլալով հանրերձ նիկիոյ ժողովին գաւանանքը, գեւ երկար ատեն համարիա գտնուեցաւ, մասամբ թերեւս, Ազրիոսի համոզումներուն։ Եւ եթէ Արիտական մը չեղաւ, գոնէ մնաց իր կիսարիտեանի դերին մէջ։ Այս պատճառով էր, որ Գրքի գրեւոր յորդող թարգմանչութեան օրերուն, Ս. Գրքի թարգմանութեան ձեռնարկին զուգահեռաբար հայերէնի թարգմանուեցաւ. կիրակի Երուսաղէմացիի «ԿՈՉՈՒՄՆ ԸՆԾԱՅՈՒԹԵԱՆ»ը, որ կիսարիտեան գրուած մըն էր։

Այս խնդրոյն հետ սերտօրէն կապուած է հազարաւորական հացին ու գինիին մէջ իրական ներկայութիւն տեսնելու, և կամ մեր նախնեաց հետ հացն ու գինին

«ԵԿԵՂԵՑԻ ՆԻ ՊԵՏՏՈՒԹԻՒՆ» վերնադրով։ Այդ յօդուածներէ հինգերորդին մէջ, հիմնուելով կրօններու փիլիսոփայութեան, և Տոկմի բնաբնութեան զանազան փուլերուն վրայ, կը գրէի թէ Հայ եկեղեցիի վարդապետութիւնը գեւ տոկմի հրամայական հանգամանքը չէ՛ ստացած և ասոր իբր արդիւնք անիկա յարմարութիւնը ունի արդիական կրօնք մը ըլլալու։ Տակմերու գոյութեան չափազանցութիւնը արդիւնք է Արիւրիկէի, Պարեստիւի, Սիւրիոյ, Միջագետքի և մանաւանդ Արեֆանիոյ, ուր արդէն քրիստոնէութեան կրեւումնէն առաջ կրօնքը սկսած էր հաշտութեան միջոցներ որոնել յունական փիլիսոփայութեան հետ։ Կրօնք մէս Արեֆանիոյցի շման նոր-պղատանական միջոցներ խնամութիւններ հաստատելին նորածագ քրիստոնէութեան և իրենց իմաստասիրական համոզումին միջոցէն Եւ չափազանց կրօնական ըլլալու ուղին եղաւ չափազանց իմաստասիրական, և ալ այնուհետեւ Չերմետանդ երեւակայութեան մը ցնորքներուն յայնու թիւնները նուիրագործող պիտի ըլլար Տոկմի կամ վարդապետութեան չափազանց փորձարկութիւնը։ Եւ ասոր համար չզոհակոյան օրէնապէս փիլիսոփաներ, որոնք հեթանոտութենէ դէպի քրիստոնէութիւն նկան «աստուածաբան» անունով։

Կրօններու փիլիսոփայութիւնը ցոյց կուտայ, թէ ազգազարկան խմբաւորումներ հաւասար աստիճանով երբէք պէտք չեն զգացած կրօնական տակներու ստեղծումին կամ կիրակուումին։ Երբեք ընդունուած իրողութիւն պէտք է նկատուի, կը գրէ Շ. Կինեղպէր, իր Տոկմետու բնաբնութիւն գործին մէջ, (էջ 167) թէ ազգազարկան ամէն խմբաւորումներ հաւասար ուժերու գրական ամէն չափազանցութեամբ կամ վարդապետական թեւամբ չեն դպար տեղափոխուելու չը յարմարի տակով պէտքը, թէ ամէն միջավայր լաւ չը յարմարի տակով ձեռնարկին, թէ հետեւաբար ամէն կրօններ չափազանց

թիւնը, և անոր հետքերը ջնջել սերունդներու հոգիէն և Բարեկարգութեան գործը փրկութեան գործն է, հնու-թեան այն բոլոր մասերուն, որոնց կեանքը կրնայ գետ օգտակար բլլալ, պատշաճեցունելով դարու ոգիին և պահանջներուն:

Այս համարումին հետեւանքով էր անշուշտ, որ 1907ին մերժուած այրի քահանաներու վերամուսնութեան (*) սկզբունքը գործադրելի հռչակուեցաւ 1922ին, Նոյ. 11 և 644 համար Հայրապետական կոն-գակով:

Այս համարումին հետեւանքով էր անշուշտ, որ Նոյն թուականին և 645 համար կոնգակով պսօկի և ամուսնական խնդիրներու մէջ ճիւղահամարի ազգակցական կապերը մեղմացուեցան, և 1923 Նոյ. 9ին 349 համար կոնգակով բնութանուած հռչակուեցաւ դարերէ ի վեր Արեւելեան եկեղեցիներու կողմէ բնութանուած ու պահպանուած Յուլեան տոմարի անդ, Նոր Տոմարի գրութիւնը:

Այս բարեկարգական փոփոխութիւններու ամբողջութիւնը, սակայն, իր մասնականութեամբ հազիւ անշուշտ հաստատուող կը կազմէ բարեկարգական այն մեծ գործին, ուրիշ կախումն ունէին Հայ Ազգ. եկեղեցիի գոյութիւնը, ժողովրդական բարեպաշտութեան վերաբարումը, ինչպէս նաեւ սերտակցութիւնը ժողովուրդին և եկեղեցիին:

Էմբրալըն նկատի ունենալով ժողովուրդներու ուժասցումը եկեղեցիներէն, և անոնց անտարբերութիւնն ու խղումը կրօնքէն, աթթարաններու (temples) պարսպութիւնը կը բացատրէ հետեւեալ կերպով. «Եթէ տ-

(*) Զեկուցում կը գործածէ կրկնամուսնութիւն բարք, որ սխալ է բար իս, եւ յստակ կերպով չը սար վերամուսնութեան նշանակութիւնը:

աթթարանները պարագ են, պատճառը այն է, որ մարդկութիւնը ապրի կ'ուզէ, և թէ պաշտօնական ֆրիւստիան մէջ գրեթէ բոլոր հիւթը (seve) պատուած է: Անցեալին հիւանդութիւնը... ասանդապաշտութիւնը մտած է աթթարաններէն ներս, և կատարած իր գործը: Հոգին կը նեղէր եկեղեցին. որովհետեւ Հոգին շարժուցն է. եղափոխութիւնը (evolution), յատուցելու մտիւնը, այն ամէնը, որոնք անհաշտ են սեղմօրէն հաստատուած օրէնսդրութեան (institution) մը, որ անշարժ մնալ որոշած է:...: Եկեղեցին բաւական լայն չէ՛ մարդուն համար» իր այսօրուան վիճակով:

Պէտք է ընդունել, թէ մեր եկեղեցիէն ալ խոյս տուած է Հոգին: Մեռած ծէսի մը դիակին է որ կը հանդիպինք հոն: Տեսակ մը կրօնական շարժապատկերի անհամ ներկայացում...: Հոն չիւսական արօքի գրլանները կը զարձուին և կ'արտասանուին ազէս եկեղեցականներու կողմէ, որոնք, յաճախ, իրենց կարգացածը համընտրու, զգալու և ապրելու կարողութիւնը ու յարմարութիւնը չունին: Եւ այս ամենուն մէջ, միայն ժողովուրդի ազգայնական զգացումն է եղած, որ, անկախ կրօնքի մեռած զգացումէն, Հայ Ազգ. եկեղեցին պահպանուած բլլալու հրաշքն է գործած:

